ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ
ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ»
ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№ 4(24) қазан-желтоқсан 2020
ISSN 2710-3994

Бас редактор:
Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы

Редакциялық алқа:
Абашин Сергей Николаевич – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Санкт-Петербургтегі Европа университеті (Ресей)
Абдырахманов Толобек Абылович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, И. Арабаев атындағы Қызғыз мемлекеттік университетінің ректоры. (Кырғызстан)
Аяған Бүркітбай Ғелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Казахстан)
Әлімбай Нұрсан – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің директоры. (Қазақстан)
Әбусеитова Меруерт Қуатқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. ҚР БжҒМ ҒК Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының «Тарихи материалдарды зерттеу» орталығының директоры. (Қазақстан)
Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)
Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University) (АҚШ)
Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)
Қожамжарова Дария Пернешқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)
Кожирова Светлана Басиевна – саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Казахстан)
Козодой Виктор Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор. (Ресей)
Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)
Көмеков Болат Ешмұхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)
Матыжанов КенжеханІсләмжанұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)
Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)
Муртазаева Рахборхон Хамидқызы – тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті «Өзбекстан тарихы» кафедрасының профессоры. (Өзбекстан)
Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – PhD доктор, Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының ғылыми қызметкері. (Польша)
Римантас Желвис (Želvys Rimantas) – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті (Литва)
Самашев Зайнолла Самашұлы – археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)
Сайлан Болат Санабайұлы – тарих ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)
Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Сыдықов Ерлан Бәтташұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)
Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Жауапты редактор:
Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы
Ғылыми редактор:
Қозыбаева Махаббат Мәліккызы
Редактор:
Кубеев Рустем Жаулыбайұлы
Жауапты хатшы:
Қоңқабаева Арайлым
Техникалық хатшы:
Хумарзах Алтынбек

Главный редактор:
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:
Абашин Сергей Николаевич – доктор исторических наук, профессор, Европейский университет в Санкт- Петербурге (Россия)
Абдырахманов Толобек Абылович – доктор исторических наук, профессор, ректор Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева (Кыргызстан)
Алимбай Нурсан – кандидат исторических наук, профессор, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан)
Абусеитова Меруерт Хуатовна – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Республиканского центра по изучению исторических материалов Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Казахстан)
Абиль Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государстваКН МОН РК (Казахстан)
Аяган Буркитбай Гелманович – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)
Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University) (США)
Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)
Карибаев Берекет Бахытжанович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)
Кожамжарова Дария Пернешовна – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно- Казахстанского университета им. М.Ауэзова (Казахстан)
Кожирова Светлана Басиевна – доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан)
Козодой Виктор Иванович – доктор исторических наук, профессор (Россия)
Кокебаева Гульжаухар Какеновна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова КН МОН РК (Казахстан)
Кумеков Болат Ешмухамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)
Матыжанов Кенжехан Слямжанович – доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова (Казахстан)
Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания) Муртазаева Рахборхон Хамидовна – доктор исторических наук, профессор кафедры «Истории Узбекистана» Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека. (Узбекистан)
Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – доктор PhD, профессор, главный специалист научного отдела Музея Второймировой войны г. Гданьска (Польша)
Римантас Желвис (Želvys Rimantas) – доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогическийуниверситет (Литва)
Самашев Зайнолла Самашевич – археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германскогоархеологического института. Институт археологии им. А.Маргулана КН МОН РК (Казахстан)
Сайлан Болат Санабаевич – доктор исторических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби(Казахстан)
Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийскогонационального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)
Таймагамбетов Жакен Кожахметович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК,Национальный музей РК (Казахстан)

Ответственный редактор:
Каипбаева Айнагуль Толганбаевна
Научный редактор:
Козыбаева Махаббат Маликовна
Редактор:
Кубеев Рустем Джаулыбайулы
Ответственный секретарь:
Конкабаева Арайлым Нурболатовна
Технический секретарь:
Хумарзах Алтынбек

Editor-In-Chief:
Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich

Members of editorial board:

Abashin Sergei Nikolaevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, European University at St. Petersburg (Russia)
Abdyrakhmanov Tolobek Abylovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of I. Arabaev Kyrgyz State University (Kyrgyzstan)
Alimbay Nursan – Candidate of Historical Sciences, Professor, Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)
Abusseitova Meruert Khuatovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of the Republican Center for the Study of Historical Materials at R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Kazakhstan)
Abil Yerkin Amanzholovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)
Ayagan Burkitbai Gelmanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)
Golden Kathie Stromile – PhD, Mississippi Valley State University (USA)
Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan)
Karibayev Bereket Bakhytzhanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)
Kozhamzharova Daria Perneshovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan)
Kozhirova Svetlana Bassievna – Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan)
Kozodoi Viktor Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)
Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MES RK (Kazakhstan)
Kumekov Bolat Eshmukhambetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)
Matyzhanov Kenzhekhan Slyamzhanovich – Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art (Kazakhstan)
Morrison Alexander – PhD, Professor, University of Oxford (UK)
Murtazayeva Rakhborkhon Khamidovna – doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of «History of Uzbekistan» of Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan. (Uzbekistan)
Panto Dmitri – PhD, researcher at the Museum of the Second World War in Gdansk (Poland)
Rimantas Želvys – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University (Lithuania)
Samashev Zainolla Samashevich – archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology CS MES RK (Kazakhstan)
Sailan Bolat Sanabayevich – Doctor of Historical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)
Sydykov Erlan Battashevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy ofSciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)
Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Executive Editor:
Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna

Scientific Editor:
Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Editor:
Kubeyev Rustem Dzhaulybayevich

Executive Secretary
Konkabayeva Arailym Nurbolatovna

Technical secretary:
Khumarzakh Altynbek

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ҚАЛБА-НАРЫМ ӨҢІРІНДЕГІ ҚОЛА ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНА ҚЫСҚАША ШОЛУ (1991 жылға дейін)

Шакенов С.Т.[1], Ерғабылов А.Е.[2]

[1]PhD докторант.
[2]Магистр, оқытушы. Әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті.

Аңдатпа. *Кіріспе.* Ғылыми жұмыста авторлар Шығыс Қазақстан облысы Қалба-Нарым өңірлерінде қола дәуірі кезеңінің зерттелу тарихы жайында мағлұмат берілген. Белгіленген аймақ қола дәуіріне тән көптеген ескерткіштердің шоғырланған жері деп айтуға болады, сондықтан ғылми жұмыста алғашқы зерттеу жұмыстары, археологиялық қазба жұмыстарымен айналысқан ғалымдар жайында сөз қозғалып отыр. Авторлар ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, алынған мәліметтер арқылы осы өлкедегі жүргізілген зерттеулерге қысқаша тоқталып кетеді. Ғылыми жұмыста XVIII ғасырдан бастап 1991 жыл Кеңес Үкіметі құлағанға дейін, аталған аймақта зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдар жайында, сонымен қатар жеке коллекционерлердің аймақта алғашқы саяхаты негізінде, табылған заттар жайлы жазылған. С.С. Черниковтың Шығыс Қазақстан, соның ішінде Қалба-Нарым жоталарында, қола дәуіріне тән ескерткіштерге жүргізген, көптеген зерттеу жұмыстары ежелгі тайпалардың материалдық және рухани мәдениетін сипаттайды. Аймақта жасалған қазба жұмыстардың қорытындыларына авторлар салыстырмалы анализ арқылы тақырыптың мәнін, мағынасын ашып көрсетеді. Ғылыми жұмыста қола дәуірі тұрғындарының дүниетанымында, жерлеу орындарын зерттеу негізінде: от, жоса, астаяқтың маңыздылығы, өміріндегі алатын рөлдері жайлы мәліметтер келтірілген. Атап айтқанда, Талапты-II, Мыңшұңқыр-III, Құйған обалары, Зевакино селосы, Кіші қойтас, Нұрмамбет қорымдарындағы ескерткіштерге жүргізілген зерттеу жұмыстарының қорытындылары орын алды.
Түйін сөздер: қорған., Қалба-Нарым, қола дәуірі, ескерткіш, жерлеу орындары

КРАТКИЙ ОБЗОР ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ ЭПОХИ БРОНЗЫ В КАЛБА-НАРЫМСКОМ РЕГИОНЕ

Шакенов С.Т.[1], ЕргабыловА.Е.[2]

[1]PhD докторант.
[2]Магистр, преподователь.Казахский Национальный университет имени аль-Фараби. Казахстан, г. Алматы.

Аннотация. *Введение.* В научной работе авторы рассказывают об истории изучения эпохи бронзы в Калба-Нарымском регионе Восточно-Казахстанской области. Обозначенная зона является местом скопления многочисленных памятников эпохи бронзы, поэтому в научных работах речь идет о первых исследованиях, учены , занимавшихся археологическими раскопками. Авторы, опираясь на труды ученых, кратко рассказывают о проведенных исследованиях в этом регионе. В научной работе с XVIII века до момента падения Советского правительства в 1991 году было написано о ученых, проводивших исследования в данном регионе, а также о предметах, обнаруженных на основе первых путешествий частных коллекционеров в регионе. Многие

исследования, проведенные С. С. Черникова на хребтах Восточного Казахстана, в том числе Калба-Нарым, на памятниках эпохи бронзы, характеризуют материальную и духовную культуру древних племен. По итогам раскопок в регионе авторы с помощью сравнительного анализа раскрывают сущность и значение темы. В научной работе представлены сведения о значении, роли в жизни жителей эпохи бронзы, на основе изучения мест захоронений: жоса, астаяка. В частности, были подведены итоги исследований памятников Талапты-II, Мыншункыр-III, Куйганских курганов, С. Зевакино, могильников Малая Койтас, Нурмамбет.
Ключевые слова: Калба-Нарым, эпоха бронзы, памятник, место захоронения, курган.

BRIEF OVERVIEW OF THE HISTORY OF STUDYING BRONZE AGE MONUMENTS IN THE KALBA-NARYM REGION

Shakenov S.T.[1], YergabylovA.E.[2]

[1]PhD student. Al-Farabi Kazakh National University. Kazakhstan, Almaty.
[2]Al-Farabi Kazakh National University, Lecturer. Kazakhstan, Almaty.

Abstract. *Introduction.*In this article the authors tell about the history of studying the bronze age in the Kalba-Narym region of East Kazakhstan region. The designated area is a place of accumulation of numerous monuments of the bronze age, so in scientific works we are talking about the first research, scientists who were engaged in archaeological excavations. The authors, based on the works of scientists, briefly describe the research conducted in this region. Scientific work from the 18th century until the fall of the Soviet government in 1991 has written about scientists who conducted research in the region, as well as about items discovered on the basis of the first travels of private collectors in the region. Many studies conducted by S. S. Chernikov on the ridges of Eastern Kazakhstan, including Kalba-Narym, on the monuments of the bronze age, characterize the material and spiritual culture of ancient tribes. Based on the results of excavations in the region, the authors use a comparative analysis to reveal the essence and meaning of the topic. The scientific work presents information about the significance and role in the life of the inhabitants of the bronze age, based on the study of burial sites: zhos, astayak. In particular, the results of research on the monuments of Talapty-II, Mynshunkyr-III, Kuygansky mounds, Zevakino village, Small koytas and Nurmambet burial grounds were summed up.
Keywords: Kalba-Narym, bronze age, monument, burial place, mound.

Кіріспе

Тақырыптың өзектілігі: Ерте қола дәуірі ескерткіштерінің мол шоғырланған өңірлерінің бірі болып саналатын Шығыс Қазақстан аймағы, Еуразия даласындағы, археологиялық зерттелу тарихы 200 жылды қамтитын, бірегей аудан ретінде белгілі. Шығыс Қазақстан жерінде ерте қола дәуірінің зерттелу тарихын 2 кезеңге бөліп қарастыруға болады. Бірінші кезең, XIX ғасырдың 40-жылдарынан бастап XX ғасырдың 80- жылдары арасындағы алғашқы материалдарды жинау, екінші кезең, мақсатылы зерттеулер 1980- жылдың соңынан қазіргі уақытқа дейінгі аралықты қамтиды. Сондықтан, әр кездегі жүргізілген зерттеулерді жүйелеп, олардың алдыңғы кезеңі – ерте қола дәуірі жайлы бұрыңғы ізденістердің мәнін, археологиялық зерттеулердің маңыздылығын көрсету, зерттелу тарихын баяндау қазіргі уақытта тарихнама ғылымындағы күрделі мәселе болып табылады. Жерімізде орналасқан қола дәуірі көптеген мәдени қатпарларды бойына қабылдаған мекен болып табылады. Қола дәуірі бойынша көптеген жерлеу орындары мен қорған-қорымдар ашылды. Осындай ескерткіштер арқылы ол халықтардың даму, өзгеру сатыларын анықтауға мүмкіндік береді. Шығыс Қазақстан жері, Қалба-Нарым өңіріндегі қола дәуіріне

жататын археологиялық ескерткіштерді зерттеу жұмыстары кезінде, жерлеу орындарында жүргізілген археологиялық қазба барысында табылған заттай деректер, сол дәуір адамдарының өмірге деген көзқарасы, дүниетанымы, салт-дәстүрі мен тұрмысының қалыптасуы және дамуын көрсету қазіргі таңда археология ғылымында өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Аталған аймақты зерттеумен айналысқан ғалымдар: А.Г. Максимова, Г.Б. Зданович, О.А. Кривцова-Гракова, М.П. Грязнов, С.С. Черников, М.К. Кадырбаев, А.М. Оразбаев, Ж. Курманкулов, С. Марьяшев, А.З., Самашев З., Төлеубаев Ә.Т., Омаров Ғ.Қ., және т.б.

Материалдар мен әдістер

Шығыс Қазақстан, оның ішінде зерттелуіне 250 жылдан астам уақыт болған Қалба-Нарым жоталары. Бұл жердегі қорғандар, ежелгі заттар, жерлеу орындары, ежелгі рудалар, тағы басқа археологиялық ескерткіштер жайлы XIX ғасырда П. Паллас, Г.Ф. Миллер, И. Г. Гмелин, М. П. Фальк сияқты ғалымдар, саяхатшылар өз еңбектерінде жазып кеткен(Паллас П, 1780: 315). Қазіргі таңда Қалба-Нарым жерлерінде қола дәуіріне тән көптеген қорымдар зерттелді. Мысалы: Беткудук, Кіші Қойтас, Жартас, Белокаменка, Қанай, Усть Буконь, Сарыкөл көлі бойындағы қорымдар, Жаңажұрт ауылы маңындағы ескерткіштерді жатқызамыз. (Максимова А.Г., Ермолаева А.С., 1987: 24-63).

Талқылау

Шығыс Қазақстан жерінде алғашқы қазба жұмыстарын 1734 жылы Г.Ф. Миллер және 1793 жылы ботаник Сиверс жүргізген. Г.Ф. Миллер Өскемен бекінісінің маңында тоналған қорғандарға зерттеу жұмыстарын жүргізіп темір заттар тапқан(Г.Ф. Миллер, 1890: 67). Сиверс Кара Ертіс аймағы және Нарым жотасының етегінде орналасқан кейінгі көшпелілердің жылқы жерленген бай қорғандарына зерттеу жұмыстарын жүргізді (Sievers J, 1796: 100). XIX ғасырдың басында жоғарыда аталған жерлер жайлы Спасский , Левшин сияқты саяхатшылар өз еңбектерінде жазып кеткен.

1862 жылы В.В. Радлов Семей қаласының маңында қола дәуіріне тиесілі қорғанға қазба жұмыстарын жүргізген. Сонымен қатар Бұқтырма жері, жоғарғы Ертіс өңірі, Тарбағатай өңірлері зерттелді. (Максимова А.Г., 1959: 86-150).

1910 жылы Ғылым академиясы жаңа археологиялық материал жинау мақсатында, Семей облысына В.И. Каменский жіберіледі. Мешіт ауылының айналасындағы жерлерде, әр уақытқа жататын тұрақтарды ашып, ерте қола дәуіріне жататын ккерамика қалдықтарын жинап алады. (Сол жылы, Марқакөл көлі және Күршім өзеніне саяхат кезінде тау-кен университетінің студенті В.И.Пилетич тастан, қоладан жасалған қару-жарақтар жинап алды. Азамат соғысы және революция кезінде Ертіс өңірінде археологиялық жұмыстар жүргізілген жоқ. Алайда, Мясникова және ағайынды Белослюдовтар өздерінің жеке коллекцияларын толықтыру жұмыстарын жалғастырды, әр түрлі артефактілердің арасында сеймин-турбиндық кельт көзге түсті Иілген пышақтардың сынықтары және бірқатар жалпақ металл құралдар табылды. (Черников С., 1960: 123).

1928 жылы А.А. Адрианов Қалба жоталарына сапарда болып, бірнеше қорғандарды зерттеген болатын(Черников С., 1960: 140).

1930 жылдары жоғарғы Ертіс жерінде А. А. Иессен, С.С. Черниковтың бастауларымен 1935-1937 жылдары жургізілген зерттеулер нәтижесінде ежелгі мыс, алтын, қалайы ошақтары анықталды. Осы бір 14 экспедициялық зерттеулерден кейін, нақты бір материалдар болмаса да, И. Мерц осы зерттеулерге арқау болып, аталған аумақта қола дәуірі мен темір дәуірі арасындағы байланыстары, әр түрлі ескерткіштер жайында жоспарланған, мақсатталған зерттеулер жүргізіп , көптеген еңбектерді жарыққа шығарған (Мерц И, 2017: 13).

1940 жылдардың екінші жартысында Бұқтырма ГЭС құрылысының басталуы мен Шүлбі ГЭС жобалануына байланысты Ертіс өңірінің жоғарғы бөлігінде археологиялық зерттеулер қайта жанданды(Длужневская, 2011: 139). Ленгидэп, Қазгидроэнергострой және ГЭС Бұқтырмасының тапсырысы бойынша КСРО ЛОЙИМК су қоймаларының, су басу аймағында күзет жұмыстарын жүргізу үшін С. С. Черниковтың басшылығымен ШҚАЭ (Шығыс Қазақстан археологиялық экспедициясы) ұйымдастырылады (Длужневская, 2011: 289). С.С Черников 1947 жылы Ертіс аңғарына жүргізілген экспедициясында, Семей қаласынан Зайсан көліне дейінгі учаскедегі зерттеу жұмыстарын жүргізді. Соның нәтижесінде Семей қаласы мен Мешіт аулының жанындағы әр түрлі жоталарда ерте қола дәуіріне жататын керамика қалдықтарын жинауға мүмкіндік болды (Черников, 1950: 44). Осыған ұқсас материалдарды 1930-40 жылдары аталған аймақта, Ауыл курорты маңайларында өлкетанушы Б. А. Белослюдов зерттеу жұмыстары кезінде тауып, археологиялық материалдар жинағына енгізген. (Белослюдов, Максимова, 1951: 126).

XX ғ. 40 ж. П. Хоршихтің жазбаларында Өскемен өңіріндегі петроглифтердің айтарлықтай бөлігі шоғырланғандығы айтылады. Ескерткіштердің негізгілері төмендегідей:

1. Солдатова ауылынан 8 км жерден табылған петроглифте суретте адамдар мен жануарлар бейнеленген. Бір кескінде шаңғымен тұрған адам бейнеленсе, екіншісінде белгісіз жануар бедерленген. Жануарлардың ішінде марал мен тау ешкілердің саны басым келеді. Бір суреттегі кескінді түйенің бейнесі деп қорытынды жасауға болады. Көбінің мүйіздерінің салынуы табиғи емес.

2. Жақсы Қаражан алқабына жақын, Назар Башталовтың бұрынғы қыстауы.

3. Жалыбұлақ алқабындағы таңбалы тас, қырғыз Тойболды Күменовтың қыстауына жақын жерде.

4.Сарыбұлақ алқабына жақын, Бердібайқы өзенінің жанындағы жартас жазбалары.

Зайсан уезінің териториясында қызықты образдар бейнеленген таңбалы тастар сақталған:

1. Жолтау тауындағы таңбалы таста марал, арқар, қасқыр және сал атты аңшы кескінделген.

2. Қызыл тас, Долан тауларындағы, Өкпекті алқабындағы таңбалы тастар (Хороших,1947: 30).

Қалба-Нарым аудандарында көптеген жылдар зерттеу нәтижесінде С. С. Черниковтың 2 монографиялық жұмысы жарыққа шықты. Ғылым осы еңбектерінде Қалба- Нарым жерлеріндегі қалайы өндірісінің ошақтары жайлы нақты зерттеулерін жазып кеткен. С.С. Черниковтың зерттеп кеткен тау- кен өндіріс ошақтарынан көптеген жекелей артефактілер кездескен болатын. Мысалы: тастан, мал сүйектерінен жасалған әр түрлі қару- жарақтар, және де кейінгі қола дәуіріне жататын бұйымдар(Манчункур ауданы, Қарагойын, Чердояка). Қалба-Нарым өңіріндегі қалайы өндіріс ошақтарының ішіндегі ең улкендері- Белогорское және Маймурзинское деп аталады. Черниковтың зерттеулері бойынша аталған аймақта 37 тау кен өндіріс орындары бар. (Черников С., 1948: 98).

1947 жылы Орталық Музейдің қызметкері Л.К. Нифонтова Семей облысы Абай ауданында, біздің зерттеу кезеңіне жататын бірнеше қорғанға зерттеу жұмыстарын жүргізген(Нифонтова Л., 1949: 145).

1950 және 1952 жылдары ШҚАЭ, Қанай ауылының жанындағы Андронов уақытына тән қорымды зерттеу кезінде, дөңгелек және шаршы қоршаулардағы жерлеу орындарына археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Осы уақытта Ертістің оң жағалауын зерттеу кезінде экспедиция қызметкері Э. Р. Рыгдылон Д. Черемшанка ауылының маңынан тарақ оюларымен безендірілген ыдыс сынықтарын тауып алды (Черников С., 1960: 21).

1956 ж. ШҚАЭ, Усть-Буконь уезіндегі ерте кезеңге жататын қорғандарды зерттеу кезінде, ерте андронов уақытына жататын құмыралардың фрагменттері анықталды. (Черников, 1960, с. 17, 95).Сол кезде Павлодар облысы Григорьевка ауылының маңында, Ертістің оң жағалауының

үзілісінде жергілікті тұрғындар сеймин-турбин типине тән дартс ұшын тапты. (Грушин , 2006: 8).

С.С. Черников бастаған Шығыс Қазақстан археологиялық экспедициясының жұмыстары аяқталғаннан кейін, бөлек хронологиялық уақытқа жататын ескерткіштерді зерттеумен басқа ғалымдар жалғастырды. Мысалы, 1980-1983 жылдары ШҚО Ұлан ауданында А.С. Ермолаеваның басшылығымен Темір-Канка және Измайловка қорымдары зерттеліп, көптеген тың материалдар анықталды (Максимова, Ермолаева, 1987: 55). 1990 ж. Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінің экспедициясы Күршім ауданының аумағында әртүрлі дәуірлерге жататын қорымдарды анықтады(Мерц, 2017: 25).

Нәтижелер

Ерте қола дәуірі ескерткіштерінің мол шоғырланған өңірлерінің бірі болып саналатын Шығыс Қазақстан аймағы – Еуразия даласындағы археологиялық зерттелу тарихы 250 жылды қамтитын бірегей аудан ретінде белгілі. Сондықтан, әр дәуірде жүргізілген зерттеулерді жүйелеп, олардың алдыңғы кезеңі – ерте қола кезеңі жайлы бұрыңғы археологиялық ізденістердің мәні мен маңыздылығын көрсету, зерттелу тарихын баяндау қазіргі уақытта тарихнама ғылымындағы күрделі мәселе болып табылады.

Шығыс Қазақстан жеріндегі белгілі қоныстардың көпшілігі негізінен тікелей суға және шабындықтар мен жайылымдықтарға жақын өзен аңғарларында орналасқан. Мұндай жерлердің шөбі шүйгін, топырағы құнарлы еді. Алайда, Шығыс Қазақстан жеріндегі өзен аңғарларындағы қоныстар біршама зерттелген де, тау арасындағы қоныстар әзірше ашылмаған. Қоныстар 6-10-ға дейін, кейде үлкендері 20 үйден құралды. Мүйістегі үйлер ортада ашық алаң қалдырып айнала салынды, бұл алаң қоғамдық жиындар орны ретінде немесе мал қамау үшін пайдаланылды (Ткачева, Ткачев 2008: 196). Тұрғын үйлер жартылай жертөлелер мен жер бетіндегі үйлер болып бөлінеді. Шығыс Қазақстан өңірінде жартылай жертөлелердің негізгі үш түрін бөліп қарауға болады. Олар: тік бұрышты, сопақ және сегіздік тәрізді жертөлелер, бәрінің де дәліз сияқты шығар аузы бар. Қабырғаларына тік бағаналар орнатылып арасына шарбақ ұстатылған. Шығыс Қазақстандағы тіреме бағамдық құрылымдар тұрғын үйлер мен қора - қопсылардың негізі болды.Олардың төбесі жайпақ немесе екі сайлы етіп жабылды. Құрылыста ағаш кеңінен қолданылды. Көбінесе қоныстар үштен беске дейінгі топқа бөлініп орналасқан. Әдетте олардың ішінде біреуі ерекше үлкендеу болып келеді. Зерттеу жұмыстары көрсеткендей бұны негізгі орталық деп санауға болады. Онда мәдени қабаттардың белгілері жақсы сақталған және ұзақ уақыт пайдаланылған тұрақ орны болып келеді. (Захариха I, Волчовка, Барашки I, Усть-Нарым) (Черников, 1947: 38-40). Осындай ірі қоныстар маңынан 1,5 км шамасында төмен не жоғары жақтарынан мәдени қабаты белгісіз және заттар аз табылатын қоныстар ұшырасады. Мысалы: Захариха 1-ден 2 қоныс, Волчовкаға жақын жерден кішірек төрт ескерткіш, Барашки қонысы айналасынан үш қоныс-жұрты табылды. С.С.Черников осындай жағдайлар таулы ауданда да байқалатынын айтады. 1 және үлкен қоныстардың маңынан бірнеше ұсақ тұрғылықты жайлардың байланысып орналасуындағы жайдың ұқсастығын орта қола дәуірінен кейінгі қола дәуіріне өтпелі кезеңге тән екендігін көрсетеді.

Ертістің оң жағалауына орналасқан Қанай ауылы іргесіндегі қоныста жапсарластыра салынған шаруашылық құрылыстары бар тік бұрыш түріндегі (аумағы 50 шаршы м-ге жуық) тұрғын-жай ашылды. Жай жертөле сияқты. Құрылыс қабырғаларының негізі - тіреулер, олардың арасына қамыс салынып, балшықпен сыланған. Едені жер, онда тастан қаланған 3 ошақ бар. Оның екеуі тамақ дайындауға, біреуі үйді жылытуға арналған. Шаруашылық қора-қопсы негізгі тұрғынжаймен бірге тұтас жайдақ төбемен жабылған. Тұрғын жайға өзенге қараған тар дәлізден кіреді. Жайдың орталық бөлігі кіретін дәлізден аласа қабырғамен бөлінген, осының бәрі континеттік климаттың қатаң жағдайларында үйлерді жылыту үшін істелді. Бөлінген жағы шаруашылыққа арналған болуы керек, онда төлдер ұсталған.

Трушниково мен Мало-Красноярка қоныстарында қой, ешкі сүйегінің басым болуы, жылқы сүйектерінің көбеюі, сондай-ақ бүйірі шығыңқы ернеуі аздап сыртқа қайырылған, жапсырып соғылған белдіктер мен өрнектелген немесе өрнексіз ыдыстардың жаңа түрлерінің, сондай-ақ түбі дөңгелек келетін ыдыстардың шығуы соңғы қола дәуірі тайпаларының экономикасында өзгерістар болды деуге мүмкіндік береді.

Қазақстан мен Оңтүстік Сібірдің шектес аймақтарындағы сияқты, мұндада шаруашылық нысандарының өзгеру үрдісі жүріп жатты. Тұрғын жайлардың көлемінің көрсеткіші қола дәуірі туралы мәлімет беретін негізгі дерек көзі болып табылмайды. Үлкенжәне кіші қоныстардан да қола дәуірінің ерте және кейінгі кезеңдерінің материалдық мәдениеттері кездеседі. Қоныс көлемі негізінен жергілікті ортаның табиғи жағдайы, шаруашылық қызметі, тұрғындардың бір ұжымға бірігуімен байланысты.

Қола дәуірінің материалдық мәдениетінің ерекшелігі жер бетіндегі құрылыс құрылымы Меновное және Побоко қоныстары олардың көлемі үлкен емес 17-ден 30 ш.м.-ге дейін ірі жертөлелермен жер үстіндегі құрылыстардың арасындағы айырмашылық: ірі жертөлелер ұзақ уақыттық қысқы қоныстар, ал жер бетіне салынғандары жеңіл ағаш үйлер малшы көшпелілердің жазғы жайылым кезінде пайдаланған (Ткачева, Ткачева с. 2008: 83-87). Мал санының көбейуіне байланысты шаруашылықта өзгерістер басталып көшпелі мал шаруашылығының қалыптаса бастауының өзіндік әсері үлкен болды және осындай жағдайлар Шығыс Қазақстан өңіріне өзіндік тән ерекшелік.

Шығыс Қазақстан жеріндегі жерлеу орындары: жалпы қола дәуіріндегі Қазақстан аумағындағы қабірлердің үсті айнала жалпасынан салынған немесе қырынан қойылған және қазылып орнатылған тақта тастардан тік бұрышталып, шаршыланып, дөңгелектеніп қоршалды, кейде обалар да етегінен тақта тастармен айнала көмкерілді, осындай тақта тастар лақыт шығарғанда да қолданылды. Оның ең көп тараған түрі тақта тастардан тігінен қойып жасалған немесе жалпағынан салынып, ішке қарай ұмсындыра өріп жапқан тас жәшіктер болды. Дегенмен, әр өңірдің өзіне тән ерекшеліктері болды. Шығыс Қазақстан жерінде қола дәуірінің ерте кезеңіне жататын жерлеу орындары сондай көп емес, оған жататын Қанай, Сарыкөл, Жанажұрт, Қойтас (Черников, 1960: 34).

Мәйіттер сол жағына бүгіліп басы шығысқа әлде батысқа қаратылған. Мәйітті жатқызып қоюмен қатар мәйітті өртеген обалар да кезігеді. Соңғысына тән ерекшелік мүлкімен қою білінбейді. Ерте қола дәуіріне жататын жерлеу орынында мәйітті жатқызып қою тән. Дегенмен, өртеу сирек кездеседі.

Қола дәуірінің ортаңғы (дамыған) кезеңіндегі Шығыс Қазақстан жеріндегі қорымдардың үлкен тобымен сипатталады. Олар Қанай ауылы маңындағы қорымдар мен құрбан шалатын орыннан, Зевакино селосы, Кіші қойтас, Нұрмамбет қойнауларындағы және т.б. қорымдардан алынды (Черников, 1960: 86). Ертістің оң жағалауында орналасқан Зевакино қорымы әр кезеңдегі 500-ден астам, Қанай қорымы 15 бейіт құрылыстарынан тұрады. Бір қабірге бір ғана өлік жерленгенде оларды жерден қазылған қабірлерге, тас жәшіктерге, цисталарға және ағаш қималарға қоятын болған. Жерленгендер сол және оң қырынан, басы батысқа және солтүстік - батысқа қаратылып, бүктетіліп жатқызылған.

Сонымен қатар, жерлеу ескерткіштерін зерттеу барысында анықталған түрлі артефактілер, әсіресе ғұрыптық заттардың маңызы жоғары. Олардың қатарына, қарастырылып отырған кезеңде табылып, қазіргі күні Шығыс Қазақстан музейлерінде сақтауылы заттарды жатқыза аламыз. Нақтырақ айтар болсақ, олар асатаяқтар, келсаптар, ғибадат ету заттары және тағы басқалары. Бұл артефактілерді бір-бірінен бөліп қарастыру қиын, себебі бұл заттар утилитарлық және культтік мақсаттарда қолданылады. Бұндай заттар көп жағдайда көпшілік назарына ұсынылу үшін қойылғаны және заттың зоо-антропоморфизмі оған қосымша мағыналы мән беретінін ескеру керек.

Ресми көзқарас бойынша, Шығыс Қазақстандағы тас асатаяқтар категориясына Семей мен Бұқтырмадан табылған ат басты, сүйір төбелі заттарды жатқызуға болады. Ғұрыптық заттар ретінде Зайсан көлінен табылған антропоморфты сүйір төбелер мен Тюмень 3 қонысынан табылған мүсінді қарастыру керек. Қалған жұмыс бөлігі тегіс артефактілер утилитарлы заттар болып табылады.

Мүсіндік бейнесі бар күрделі келсаптардың да аналогиясы бар. Акшийлік бұйымдар Трушниково, Мало-Красноярка аймақтарындағы андрондық қоныстардан табылған фалоо тәрізді құралдармен, сондай-ақ Сібір мен Қазақстан аймағынан кездейсоқ табылған бұйымдарға ұқсас болып келеді. Қарасор мен Семей келсаптары чемурчектік мүсіндер мен Синьцзян және Батыс Монғолия асатаяқтарына ұқсайды.

Көріп отырғанымыздай ғұрыптық заттар мәдениетке тән наным-сенімдерді көрсетеді. Бұны әртүрлі асатаяқтар, келсаптар мен мүсіндерді жануарлардың бейнеленуінен, адамдар мүсінінің әртүрлі қалыпта бейнеленуінен көруге болады. Жоғары да аталғандай ерте қола дәуірінде таралған мәдениеттер секілді, бұл мәдениетте де жануар культі қалыптасқанына көз жеткізе аламыз. Бұған дәлел әртүрлі бұйымдарда жануарлардың бейнеленуі. Әсіресе, жылқы культінің көп таралғанын байқаймыз. Орта Азияға жылқының келуі б.з.д. ІІ мыңжылдықтағы андрондықтармен байланысты болды. Содан бері жылқы культі дами бастаған.

Жоғары да қарастырып өткен қоныстар мен тұрақтар, ескерткіштерде жерлеу кезінде адамдармен бірге олардың өмір сүрген кезінде қолданған құрал-жабдықтарын, қару-жарақтары мен бұйымдары да бірге жерленгенін көре аламыз. Бұл олардың о дүниеде де өмір бар деген сенімімен байланысты деп топшыласақ болады. Шығыс Қазақстан облысында кездесетін бұндай жерлеу орындарының аналогияларының бірінде қалыңдықты жерлеген кезде қызыл түсті киім киігізіп, оны алтынмен сәндегені белгілі болды. Бұл басқа тайпалар сияқты үнді-арийліктерде де қалыңдықты Күн Құдайы Сурьидің әйелінің жердегі бейнесі деп есептеу сенімімен байланысты.

Қола дәуіріндегі тайпалардың тұрмысы мен әл-ауқаты түгелдей табиғатқа тәуелді болды, сондықтан адам табиғат күшін киелі рух деп білді. Бұл күштер ең алдымен күн, от, жануарлар мен өсімдіктер дүниесі болды. Күн мен от жылылық береді, – Мұның бәрі қайырымды, құдіретті рухтармен байланыстырылады. Күн тәңірінің белгілерін сәндік заттардан – бір ортадан жан-жаққа тарайтын сәулелер түріндегі өрнегі бар қаптырмалардан, балшық ыдыстардағы меандрлардан көруге болады.

Ерте кезеңдегі ескерткіштердің ішкі жерлеу шұңқырларының құрылымы жинақы түрде жасалып, бір орталықтан даму үрдісін көрсетеді.

Біртіндеп қоғамның дамуы барысында, жерлеу орындарында ішкі обалар жиынтығы бөлініп шыға бастайды (әдетте екі обадан бес обаға дейін), обалар бір-біріне алшақтау орналасады. Мұндай топтамалы обаларды талдау барысында, жекелеген рулық топтар өз алдына шыға бастағанын байқаймыз. Яғни, бастапқыда жалпы әулеттік топтар ішінде жерленсе, енді уақыт өте келе, рулар ішінде жекелеген отбасы мүшелерін жерлейтін обалар пайда болып отыр. Аталған жерлеу ғұрыптарындағы қоғам мүшелерінің қалдырған обалары басқарушылыққа тән: ру-тайпалық құрылымды басқарып, көптеген көрші тайпалаық одақтар арасындағы байланыс пен қарым-қатынасты білдіреді және басқа ұжымдармен өзара тығыз байланыс орнатып, бір ұжымға айналу. Бұл дегеніміз, үлкен отбасылық қоғамды басқара отырып, барлық шаруашылыққ да басшылық таныту да жекелеген форманың ерекше түрі болып табылады (Аванесова, 1991: 154).

Кейбір жерлеу орындарынан бірден беске дейін тас қоршаулар кездеседі. Мұндай құрылыс кешені андрон тайпаларындағы қоғамның өзгерісін түсіндіреді. Яғни орта қола кезеңінен соңғы қола кезеңіне өту осы ғұрыптардың жасалуына сәйкес келеді. Бұл кешендердің ерекшелігі қосымша құрылыстардың меридиан бойымен созылып орналасуы. Яғни көп жағдайда тас қоршаулар оңтүстіктен солтүстікке қарай, кей жағдайларда шығыстан батысқа қарай созылыңқы

орналасады.кейбір тас қоршаулардың беткі қабатында ұсақ тас жабындылар кездеседі. Тас жабындылардың биіктігі 0,1-0,3 м аралығында болса, диаметрлері 9-12 м аралығында. Обалардың жсопарында дөңгелек пішінде созылыңқы орналасқан пішінмен қатар бөлініп қалған сегмент тәрізді бөліктері де бар. кейде обалардың орталық бөлігінде тонаушылардан қалған ойықтар кездеседі. Бұл ойықтардың барлығы тонаушылардан қалды деген сөз емес, кей жағдайларда, обаның орталық құрылысы ішіне қарай опырылып құлайтын сәттер де болады. кейбір жағдайларда екі қоршаулар да кездеседі.

Екі қоршаулы ескерткіштің ішкі қоршауының өлшемдерімен қатар, тастарының да кіші болып келуі өз алдына ерекшеленеді. Сонымен қатар қоршаулар шаршы пішінде (Зевакино), шаршы пішінде дөңгелекке ұласатын (Қызылтас), шаршы тік бұрыштармен орналасады (Меновное IX), дөңгелек күйінде келеді (Березовский).

Өлікті өртеу ғұрпы өте сирек кездеседі. Өлікті өртеу ғұрпы көбіне Маринка обаларында кездеседі. Онда үш жерлеу шұңқырынан өлікті өртеу ғұрпы кездескен. Басқаларынан жекелеген сүйектер ғана кездескен. Жоғарғы Ертістің басқа жерлеу орындарынан өлікті өртеу ғұрпы өте сирек кездеседі. Орта қола кезеңінің бастапқы кезінде пайда болған өлікті өртеу ғұрпы, қола дәуірінің соңғы кезеңінде көп тарала қоймады. Кейбір обаларда сүйектер жоқ, заттар кездессе, енді біреулерінде сүйек пен зат кездеспейді. Мұндай жерлеу ғұрыптары әлі толық талданбаған.

Жерлеу орнидарының үстіңгі қабаты көбіне тас жабындысыз тас қоршаулардан тұрады. Тастар әртүрлі көлемде және әр түрлі типте: тас қоршауар жанынан тұрғызылып, ор немесе терең шұңқырға тігінен ганиттен жасалған тақта тастар, яғни топырақтың беткі қабатын тесіп өтіп, материктің төменнгі қабатына қарай аздап енгізілген. Сырттағы тас қоршаулар көбіне сынған тастар бөлігі. Оның ішінде: гранит, порфирит, санц, кварц. Барлығы да материктің беткі қабатын тазалап, соның үстіне орнатылған. Тас қоршаулар өзінің пішініе қарай, дөңгелек қоршау, тікбұрыш, шаршы және трапеция пішіндес құрылыс ретінде көрініс береді.

Кейбір жерлеу орындарынан бірден беске дейін тас қоршаулар кездеседі. Мұндай құрылыс кешені андрон тайпаларындағы қоғамның өзгерісін түсіндіреді. Яғни орта қола кезеңінен соңғы қола кезеңіне өту осы ғұрыптардың жасалуына сәйкес келеді. Бұл кешендердің ерекшелігі қосымша құрылыстардың меридиан бойымен созылып орналасуы. Яғни көп жағдайда тас қоршаулар оңтүстіктен солтүстікке қарай, кей жағдайларда шығыстан батысқа қарай созылыңқы орналасады.кейбір тас қоршаулардың беткі қабатында ұсақ тас жабындылар кездеседі. Тас жабындылардың биіктігі 0,1-0,3 м аралығында болса, диаметрлері 9-12 м аралығында. Обалардың жоспарында дөңгелек пішінде созылыңқы орналасқан пішінмен қатар бөлініп қалған сегмент тәрізді бөліктері де бар. кейде обалардың орталық бөлігінде тонаушылардан қалған ойықтар кездеседі. Бұл ойықтардың барлығы тонаушылардан қалды деген сөз емес, кей жағдайларда, обаның орталық құрылысы ішіне қарай опырылып құлайтын сәттер де болады. кейбір жағдайларда екі қоршаулар да кездеседі.

Екі қоршаулы ескерткіштің ішкі қоршауының өлшемдерімен қатар, тастарының да кіші болып келуі өз алдына ерекшеленеді. Сонымен қатар қоршаулар шаршы пішінде (Зевакино), шаршы пішінде дөңгелекке ұласатын (Қызылтас), шаршы тік бұрыштармен орналасады (Меновное IX), дөңгелек күйінде келеді (Березовский).

Қола дәуіріне тән, белгілі жерлеу орындарының дүниетанымдық түсініктерін зерттеуде жерлеу құрылысы, жартастардағы суреттер, қыш бұйымдар мен ондағы тамға белгілерді талдау мәселелері зор көмек тигізеді. Ұлттық мәдениет пен ондағы тұрғындардың тұрмыстық-шаруашылық және ғұрыптық салт жоралғылары арасында тығыз байланыс бар. Жерлеу орындарының құрылыстарындағы ерекшеліктер мен ұқсастықтар негізін толық қарастыруда бір аймақта орналасқан жерлеу орындарын қатар қарастыру өте маңызды. Жалпы айтқанда, жерлеу орындарының бір сызы бойында немесе белгілі бір аймақта жеке дара, екі тізбек негізінде

орындалу көрінісінен, қола дәуіріндегі жаратушы күшке деген сенімнің деңгейін көреміз. Қола дәуірінің жерлеу орындары әдетте қорған немесе оба деп аталғанымен, бұл атау кейбір ерекшеліктеріне қарай тар мағынада қолданылатын секілді. Ежелгі тұрғындардың дүниетанымдық түсініктері әлемдік бірорталықпен басқарылатын ось арқылы түсіндірілген секілді.

Осы тұрғыдан алып қарағанда обалар біз айтып отырған әлемдің орталы немес осьтің ролін атқарған. Барлығымызға белгілі кезкелген мәдениет материалдық заттармен ғана емес, әлеуметтік институттар негізінде де құрылатын анық. Яғни ойлау кеңістігі мен оның орындалуы әлемге деген қарым-қатынас және өмірге бейімділік тұрғысынан алып қарағанда біршама түсінікті. Сонымен қатар, өлім туралы түсініктері әлемді ой негізінде орналастыруда үлкен роль атқарады. Тіпті әлеуметтік-мәдени қоғамдастық: тек өлім ғана ежелгі қоғамдық өмірдегі түсінік бойынша мифологиялық түсінік бойынша екі өмір арасындағы түсінікті кеңістік турасында түсінуге мүмкіндік туғызады. Өлімді ойлау, оған қатысты символдық белгілер, ғұрыптық-мифологиялық түсініктер кез-келген әлеуметтік-мәдени жүйені құраушы дүниелер болып табылады. Бұл жағдайдағы жерлеу құрылысы өзіндік мағынаға ие құрал ретінде қызмет атқарады,яғни әлеуметтік деңгейлерге байланысты ғұрыптық жоралғылардың орындалуымен көрінеді. Соңына келгенде, өзіндік мағынаға ие симфоликалық кілт ретінде, жерлеу орны мен жерлеу ғұрыптары отырықшы халықтардағы жерлеу ғұрпының ролімен аралық байланыс бар. Бұл аталған көріністердің соңында Кеңістік туралы, оның мифтік, ғұрыптық мағынасы туралы ойлар туындайды. Олар геометриялық негізде құрылған деген ұғымның шығуымен байланысты. Физика-математикалық ғылымда: әлем бейнесі кеңістік ретінде қаралатынын ескерсек, біз қарастырып отырған кезеңдегі түсінік те осы ұғымнан аса алшақ емес. Адамзаттың кеңістік туралы ойлары (дүниетанымдық негізде) иерахиялық кеңістік аясында түсіндірілген секілді. Яғни орталықты маңыздылығына қарай таңдау, көлденең және тігінен келген кеңістіктерді бір орталық арқылы байланыстыру. «Орталық мекен» ғылымға дейінгі кезеңде ғұрыптық, салттық мағынаға кеңірек ие болғаны анық. Бұл үш деңгейлі кеңістіктің тігінен қарағандағы орналасуымен байланысты: жерасты, жердің беті және аспан ұғымдары. «Әлемдік орталы» жерге байланысқан жерден, ғалам айналады, яғни бұл жағдайда әлемдік орталық жердің көлденең қабаттарымен кездеседі. Аспандағы аяқталатын «әлемдік орталықты» абсолютты биіктік деп түсіну ұғымы да осымен тікелей байланысты. Бұл аталған орталы немес ось тігінен орналасқан кеңістіктермен тікелей байланыстан тұрады. Ғұрыптық мағынаға ие символикалық белгілер ежелгі дәуірге тән ескерткіштердегі графикалық және мифтік түсініктерге негіз бола алады. Дәстүрлі мәдениетте кез келген ғұрыптың жетістігі ғұрыптық жоралғылардың орындалу деңгейлеріне қарай, әлемді түсіну деңгейлерін анықтайды. Бұл жерлен «бір орталық», архаикалық мифтерде көрініс беретін «Әлемдік тау», «Өмірлік ағаш» немесе «Жердің орталығы» және жердің бетіндегі өмір мен астындағы өмір арасында байланыстарды анық көре аламыз.Қола дәуіріне қатысты зерттеу жұмыстарына назар аударып қарасақ, көп жағдайда, обаларды Әлемдік таулармен айланыстыратынын байқаймыз. Обалардың көпшілігі өтпелілік, жаңашылдықпен байланысты кескінді сипаттайды. Әлемдік тау, ғаламның орталығы – бастау мен аяқталудың көрініс іспеттес. Олар – адамзатты өмірге әкелуші және адам өлген соң қайта өзіне алушы деп айтуға болады. Осы деректер арқылы әлемнің бейнесі шығатынын, ғалам туралы, Әлемдік орталық туралы түсініктері анықтауға болады (Золотарев, 1964: 200).

Ерте және кейінгі қола дәуіріндегі обалар зертеушілердің пікірінше үнемі культтық нысандарды білдіріп отырған. Біз қарастырып отырған кезеңдегі обалардың әлемді тану жөніндегі мағынасы тұрғысынан алып қарағандағы мағынасы тура бір арнайы бекітілген бекет секілді, тірілер мен өлілер арасынадығ анықталған шекара секілді ұғымдарды білдіреді. Сол кезеңдегі ғұрыптардың жөнжоралғылары жалпы алған идеологиялық таныммен, екі фактор

бойынша: этникалық ерекшелі және энелоит кезеңінде, қола дәуірінде қалыптасқан жалпы қоғамдық ара қатынас кең таралған үрдіс болып табылады. Қола дәуірі кезеңіндегі дүниетаным материалдық және рухани мәдениеттің белгілі аспектісі ретінде көрінеді. Қола дәуіріндегі дүниетанымның іздері жерлеу орнындағы табылған бұйымдармен қыш бұйымдармен байланысты қарастырылады. Материалдық ескерткіштерді талдау барысында қола дәуірінде ақ әлемді үш бөлікке бөліп қарастырғанын көре аламыз. Қола дәуіріндегі обалардағы тұрмыстық бұйымдар, қыш ыдыстар, ондағы геометриялық белгілер дүниетанымның нақты көріністері екендігі анық. Тіпті көп жағдайда қола дәуіріндегі обалардан табылған заттардағы ерекшеліктерден біз күнге табыну секілді ұғымдарыдан байқай аламыз.

Қорытынды

Қорытындылай келгенде, жоғарыда аталғандай Қалба- Нарым жерлерін алғаш зерттеген ғалымдардың жазып кеткен деректеріне қысқаша шолу жұмыстарын жасадық. Кеңес уақытында ұйымдастырылған археологиялық қазба кезінде аталған аймақта металлургия, тау кен өндіріс ошақтарында табылған қола дәуірінің қару жарақтары, керамика қалдықтары, руда қазғыштардың құрал-жабдықтарының табылғандығы жайлы мәліметтер көптеген еңбектерден алынды. Қола дәуіріне тән көптеген қорымдар, қорғандар анықталғандығы айтылды. Қазіргі таңда Қалба-Нарым жерлерін жан-жақты зерттеп, тарихқа толы жер екенін өскелең ұрпақтың көздерін жеткізу. Қола, темір дәуірінде адамзаттың өміріндегі металлургия, тау кен ісінің алатын орны, әлі де көптеген зерттеу жұмыстарын қажет етеді. Қазіргі уақытта археологиялық қазба кезінде қорған, қалаларды қазумен қатар жоғарыда аталған өндіріс ошақтарының маңындағы тұрақ, қорымдарда зерттеу жұмыстары жүргізілуі тиіс, сол кезде аймаққа байланыста жаңа, тың жаңалықтар ашылады деп үміттенеміз.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

Паллас П.С. Рассуждения о старинных рудных копях в Сибири и их подобии с Венгерскими, различествующими от Римских. – Академические известия, Спб., 1780. Ч. 5. – С. 315-317.

Максимова А.Г., Ермолаева А.С. Памятники эпохи бронзы // Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. – Алма-Ата: Наука, 1987. – С. 24-63.

Г.Ф. Миллер, 1937; материалы для истории императорской Академии наук. Т. VI, СПб., 1890. – С. 357 .

Sievers J. Beriefe aus Sibirien. Спб., 1796.

Максимова А.Г. Эпоха бронзы Восточного Казахстана Труды института истории, археологии и этнографии. Том 7: Археология. – Алма-Ата, 1959. – С. 86-150.

Черников С. С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы / С. С. Черников // Матер. и исследования по археологии СССР / отв. ред. М. П. Грязнов. – Москва- Ленинград : АН СССР, 1960. – № 88. – 272 с.

Мерц И.В. Культура населения Восточного Казахстана в эпоху ранней бронзы // Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Барнаул, 2017

Ткачева Н.А., Ткачев А.А. Эпоха бронзы Верхнего Прииртышья. – Новосибирск, «Наука» 2008. – 304р.

Черников С.С. Наскальные изображения Верховий Иртыша // Советская археология 1947. – №9. – С. 251-282

Длужневская Г. В. Археологические исследования в Центральной Азии и Сибири в 1859–1959 гг. (по документам Научного архива Института истории материальной культуры РАН) / Г. В. Длужневская. – СПб.: ЭлекСис, 2011. – 296 с.

Черников С.С. Отчет о работе Восточно-казахстанской археологической экспедиции 1947 года / С. С. Черников // Известия АН КазССР. Серия археологическая. – 1950. – № 67. – Вып. 2. – С. 37-58

Белослюдов Б.А., Максимова А.Г. // Известия АН КазССР. Серия археологическая. – 1951. – Вып. 3. – С. 125-129.

Хороших П.П. Писанцы Алтая // КСИИМК. 1947. Вып. XIY. – С. 26-34.

Черников С.С.*Древняя металлургияигорное дело Западного Алтая*// КСИИМК. 1948. – Вып. 23. – С. 96-100.

Нифонтова Л.К. Андроновское погребение в Абаевском районе, Семипалатинской области // Известия АН КазССР, серия археологическая. – 1949. Выпуск 2. – С.143-147.

Грушин, С. П. Матер. эпохи бронзы из Павлодарского Прииртышья / С. П. Грушин, В. К. Мерц, Д. В. Мерц и др. // Алтай в системе металлургических провинций бронзового века / отв. ред. С. П. Грушин. – Барнаул : Изд-во АлтГУ, 2006. – С. 4-17.

Максимова, А. Г. Памятники эпохи бронзы /А.Г. Максимова, А.С. Ермолаева. // Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС / К.А. Акишев. – Алма-Ата : Наука Каз ССР, 1987. – С. 25-63.

Аванесова Н.А. Культура пастушеских племен эпохи бронзы азиатской части СССР (по металлическим изделиям). – Ташкент: ФАН, 1991. – 200 с.

Золотарев А.М. Родовой строй и первобытная мифология. – Москва, 1964. – 328 с.

References

Pallas P. S. Arguments about ancient ore mines in Siberia and their similarity to the Hungarian ones, which differ from the Roman ones. – Academic news, St.-Petersburg, 1780. – Part 5. – p. 315-317.

Maksimova A. G., Ermolaev A. S. Monuments of the bronze age // the monuments in the flood zone Shulbinskaya HPP. – Alma-Ata: Nauka, 1987. – P. 24-63.

G. F. Miller, 1937; materials for the history of the Imperial Academy of Sciences, t. VI, St. – Petersburg, 1890. –p. 357 .

Sievers J. Beriefe aus Sibirien. SPb., 1796.

Maksimova A. G. the bronze Age of East Kazakhstan Proceedings of the Institute of history, archeology and Ethnography. Volume 7: Archaeology. – Alma-Ata, 1959. – pp. 86-150.

Chernikov S. S. East Kazakhstan in the bronze age / S. S. Chernikov // Matera. and research on the archeology of the USSR / ed. by M. P. Gryaznov. – Moscow-Leningrad: USSR Academy of Sciences, 1960. – No. 88. – 272 p.

Merts I. V. Culture of the population of East Kazakhstan in the early bronze age / / Dissertation for the degree of candidate of historical Sciences. – Barnaul, 2017.

Tkacheva N. A., Tkachev A. A. the bronze Age of the Upper Irtysh region. –Novosibirsk, Nauka 2008. – 304 p.

Chernikov S. S. Rock images of the upper Irtysh River // Soviet archeology, 1947, no. 9. –Pp. 251-282

Dluzhnevskaya, G. V. Archaeological research in Central Asia and Siberia in 1859-1959 (according to the documents of the Scientific archive of the Institute of history of material culture of the Russian Academy of Sciences). / G.V. Dluzhnevskaya. –St-Petersburg: elexis, 2011. –296 p.

Chernikov, S. S. Report on the work of the East Kazakhstan archaeological expedition in 1947 / S. S. Chernikov // Izvestiya an KazSSR. A series of archaeological. – 1950. – No. 67. – Issue 2. – Pp. 37-58

B. A. Beloslyudov, A. G. Maksimova // Izvestiya an KazSSR. A series of archaeological. – 1951. – Issue 3. – Pp. 125-129.

Chernikov S.S. Ancient metallurgy and mining of the Western Altai // KSIIMK. 1948. – Issue 23. – P. 96-100.

Nifontova L.K. Andronovo burial at Abescon district of Semipalatinsk region // News of Academy of Sciences of the Kazakh SSR, a series of archaeological. – 1949. – issue 2. –P. 143-147.

Grushin, S. P. Mater. epochs of bronze from the Pavlodar Irtysh region / S. P. Grushin, V. K. Merts, D. V. Merts and others. /Altai in the system of metallurgical provinces of the bronze age / ed. – Barnaul: Altsu Publishing House, 2006. – P. 4-17.

Maksimova, A. G. Monuments of the bronze age / A.G. Maksimova, A. S. Ermolaeva / / Archaeological monuments in the zone of flooding of the Shulbinskaya HPP / K.A. Akishev. – Alma-Ata: Nauka KAZ SSR, 1987. – P. 25-63.

Avanesova N. A. Culture of pastoral tribes of the bronze age of the Asian part of the USSR (on metal products). –Tashkent: FAN, 1991. –200 p.].

Zolotarev A.M. Tribal system and primitive mythology. –Moscow, 1964. –328 p.

МАЗМҰНЫ

Абдукадыров Н.М., Акынова А.П.
ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДА БАТЫРЛАР ИНСТИТУТЫ ЖӘНЕ ОСМАН ИМПЕРИЯСЫНДА ЯНЫЧАРЛАР ӘСКЕРИ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚЫЗМЕТІ (XV-XVIII ғғ.)……………..…..5
Алдажұманов Қ.С., Шілдебай С.Қ., Асанова С.Ә.
ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОҒЫС КЕЗІНДЕГІ ТАРИХЫНАН (1941-1945)……………….........................……………..…17
Ахмет А.Қ., Шотанова Ғ.А., Қозыбақова Ф.А.
ЭТНОГРАФ-ҒАЛЫМ САЛЫҚ БАБАЖАНОВ.......................................………………………………..……32
Әбсадық А.А.
КЕЙКІ МЕРГЕН: ХАЛЫҚТЫҚ БАЯНДАУЛАР ЖӘНЕ ЖАЗБА ДЕРЕКТЕР ....……...44
Әбсадық А.А., Исенов Ө.И.
КЕЙКІ БАТЫР: ЖЫЛАНШЫҚ-ЖАЛАУЛЫДАҒЫ ҚАНДЫ ОҚИҒА ……………………….....………………....……57
Әпендиев Т.Ә.
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АУЫЛ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ САНДЫҚ КӨРСЕТКІШІ БОЙЫНША ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕР……………………...………..……………..……..69
Байдалы Р.Ж.
1930-ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ КЕЗІНДЕГІ ОРТА АЗИЯ РЕСПУБЛИКАЛАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ БОСҚЫНДАРЫ…………………..…..……78
Батырхан Б.Ш., Жүзбаева Ұ.Д.
«ТАҚУИМ ӘЛ-БҰЛДАН» ДЕРЕККӨЗІНДЕГІ ЖЕРОРТА ТЕҢІЗІ АРАЛДАРЫ ЖӘНЕ АТЛАНТ МҰХИТЫНЫҢ ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯСЫ..91
Бисембаева Л.А.
ТАУАР-АҚША ҚАТЫНАСТАРЫ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ ҚАЗАҚТАРЫ (XIX ғасырдың II жартысы – XX ғасырдың басы)………………......…...……...…100
Борбасов С.М.
ТӘУЕЛСІЗ МЕМЛЕКЕТ ПАРАДИГМАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУ ДИАЛЕКТИКАСЫ................…………..…...…110
Ескеева М.Қ.
ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ ТАРИХИ КЛАССИФИКАЦИЯСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ТІЛІ…...…..….131
Жұмаділ А.Қ., Өжкенов Е.М., Жұмаділ М.Т.
ДАЛАЛЫҚ ЭЛИТА: БИЛЕУШІЛЕРДІҢ, БИЛЕУШІ ӘУЛЕТ ПЕН ТАЙПАЛАРДЫҢ ШЫҒУ ТЕГІНІҢ КИЕЛІЛІГІ ЖӨНІНДЕ.……………………………...…………..…....142
Жүгенбаева Г.С.
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ САҚТАУ ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСІНІҢ ТАРИХИ ДЕРЕКТЕРІ.……...……...............................………......156
Жүнісбаев А., Алдажұманов Қ., Шілдебай С.
СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ АТТЫ ӘСКЕРИ ҚҰРАМАЛАРЫ (1941-1945): 81, 96 және 105 атты әскер дивизияларының материалдары бойынша ……………………………..................…....168
Иембекова М.О.
ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫРҒЫЗСТАН АРАСЫНДАҒЫ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ДАМУ ДЕҢГЕЙІ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ……………………………………………...….....................…………...…...…191
Ильясова З.С.
АКАДЕМИК Б.Е. КӨМЕКОВ ЖӘНЕ ОНЫҢ ОТАНДЫҚ ДЕРЕКТАНУ ҒЫЛЫМЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ...206
Исенов О.И.
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 30-ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ: ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ АТАМЕКЕНЕН КӨШУІ...........218
Кабдушев Б., Шілдебай С.
ҮКІМЕТ ТӨРАҒАСЫ Н. НҰРМАҚОВ ЖӘНЕ МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ...................................……………………………………...…..…..231
Қабыл А.Ә.
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ XVIII Ғ. СОҢЫ МЕН XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТЫ ОҚЫТУДЫҢ ТЕОРИЯСЫ МЕН ПРАКТИКАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ……………………………………....……248
Қаипбаева А.Т.
МАХАМБЕТ ӨТЕМІСҰЛЫ – ҰЛТ АЗАТТЫҒЫ ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСКЕР ТАРИХИ ТҰЛҒА...................……260

Қали А.Н.
ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАРДЫҢ «БӘРІ ДЕ МАЙДАНҒА, БӘРІ ДЕ ЖЕҢІС ҮШІН!» ҰРАНЫМЕН ЖЕҢІСКЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ (Жамбыл облысының мысалында)……………………………………………274
Қали А.Н.
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СОҒЫСТАН КЕЙІНГІ ЖЫЛДАРДАҒЫ САУАТТЫЛЫҚ ПЕН БІЛІМ ДЕҢГЕЙІ (1946-1955)……………………………………………287
Қозыбаева М.М.
XX Ғ. 30-ШЫ ЖЖ. БАСЫНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ КЕЗЕҢІНДЕ БАТЫС СІБІР АУМАҒЫНДАҒЫ ҚОНЫС АУДАРУШЫЛАРЫ……………………………………………304
Қоңқабаева Н.Н.
ОРТАҒАСЫРЛЫҚ АТ-ТУХФА ҚОЛЖАЗБАСЫНА ТАРИХИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТТАМА ……………………………………………313
Маргулан Д.А., Маргулан А.С.
XVIII Ғ. ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІН САҚТАП ҚАЛУДАҒЫ ОЛЖАБАЙ БАТЫРДЫҢ РӨЛІ ……………………………………………324
Мұхатова О.Х.
АЛАШ АРДАҚТЫСЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ ТУРАСЫНДАҒЫ ОЙЛАРЫ ……………………………………………334
Нагимов Ш.Н., Бердыгужин Л.Б., Жумабаева Э., Молдашева С.К.
АТЫРАУ ӨЛКЕСІ ПЕДАГОГТАРЫНЫҢ ӨНЕГЕЛІ ЖОЛЫ: САУАТСЫЗДЫҚТАН ОРТА МЕКТЕПКЕ……………345
Оспанов Н.М.
ҰЛЫ ДАЛА КӨШПЕНДІЛЕРІ МЕН КӨНЕ ЖӘНЕ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ КОРЕЙ МЕМЛЕТТЕРІ БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ……………………………………………358
Рамазанова Ф.С., Какенова З.К.
КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ-ТІЛДІК ҚҰРЫЛЫС ТАРИХЫНАН: ЛАТЫН ӘЛІПБИІ ҮШІН КҮРЕС……………………………………………368
Рүстемов С.К., Оразов Р.Е.
МҰСЫЛМАНДЫҚ ҚОЗҒАЛЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚТАР……………………………………………385
Садвокасова З.Т.
ҚАЗАҚТАР АРАСЫНДА ПРАВОСЛАВИЕЛІК УАҒЫЗ (XIX – XX ғасырдың басы)……………………………399
Сатанов А.Б.
ҚАШЫҚТАН БІЛІМ БЕРУДІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЖӘНЕ ДАМУ ТАРИХЫ: ФЕНОМЕНОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ……………………………………………411
Серубаева А.Т.
Ш. УӘЛИХАНОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ШЫҒЫС ТҮРКІСТАННЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ-САЯСИ ТАРИХЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ……………………………………………431
Стамшалов Е.И.
АРАЛТӨБЕ КӨТЕРІЛІСІ: ТАРИХЫ МЕН ТАҒЫЛЫМЫ……………………………………………443
Тусупов А.Р.
ЕЖЕЛГІ ТҮРКІЛЕРДІҢ САЯСИ АНТРОПОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ КӨШПЕЛІ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ ……………………………………………458
Ужкенов Е.М., Шотанова Ғ.А.
РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ РЕСЕЙ ТАРИХНАМАСЫНЫҢ АЙНАСЫНДАҒЫ САРАЙШЫҚ ЖӘНЕ АҚТӨБЕ ТАРИХЫ……………………………………………472
Шакенов С.Т., Ерғабылов А.Е.
ҚАЛБА-НАРЫМ ӨҢІРІНДЕГІ ҚОЛА ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНА ҚЫСҚАША ШОЛУ (1991 жылға дейін)……………………………………………484
Шотанова Г.А., Ужкенов Е.М., Джумагалиева К.В.
ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ СЫРТҚЫ ТАРИХНАМАДАҒЫ ЖӘНГІР ХАНДЫҢ БАСҚАРУ САЯСАТЫ БАҒЫНДАҒЫ ОБРАЗЫ ……………………………………………495
Шілдебай С., Кабдушев Б., Жұматов Д.
КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАН: ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ІС ЖҮРГІЗУДІ ЕНГІЗУ ТАРИХЫНАН ……………………………507

СОДЕРЖАНИЕ

Абдукадыров Н.М., Акынова А.П.
ИНСТИТУТ БАТЫРОВ В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ И ФУНКЦИИ ЯНЫЧАРСКОЙ ВОЕННОЙ СИСТЕМЫ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ (XV-XVIII вв.)……………..…..5
Алдажуманов К.С., Шилдебай С.К., Асанова С.А.
ИЗ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА ВОЕННОГО ВРЕМЕНИ (1941-1945)………………….........................……………17
Ахмет А.К., Шотанова Ғ.А., Козыбакова Ф.А.
УЧЕНЫЙ-ЭТНОГРАФ САЛЫК БАБАЖАНОВ...……………………………....……32
Абсадык А.А.
КЕЙКИ МЕРГЕН: НАРОДНЫЕ ПРЕДАНИЙ И ПИСЬМЕННЫЕ ИСТОЧНИКИ...…....44
Абсадык А.А., Исенов О.И.
КЕЙКИ БАТЫР: КРОВАВОЕ СОБЫТИЕ НА ЖЫЛАНШЫК-ЖАЛАУЛЫ....……………….......…………….....…....…57
Апендиев Т.Ә.
ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ ПОКОЛИЧЕСТВЕННОМУ ПОКАЗАТЕЛЮ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ В 1945-1955 гг.……………………...…..….…...69
Байдалы Р.Ж.
КАЗАХСКИЕ БЕЖЕНЦЫ В РЕСПУБЛИКАХ СРЕДНЕЙ АЗИИ ВО ВРЕМЯ ГОЛОДА 1930-Х ГОДОВ.………………...…...…78
Батырхан Б.Ш., Жузбаева У.Д.
ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ ОСТРОВОВ СРЕДИЗЕМНОГО МОРЯ И АТЛАНТИЧЕСКОГО ОКЕАНА В ИСТОЧНИКЕ «ТАКВИМ АЛЬ-БУЛЬДАН»..91
Бисембаева Л.А.
ЖЕТЫСУЙСКИЕ КАЗАХИ В УСЛОВИЯХ ТОВАРНО-ДЕНЕЖНЫХ ОТНОШЕНИЙ (вторая половина XIX - начало XX века)………………......…..…....…100
Борбасов С.М.
ПАРАДИГМА НЕЗАВИСИМОГО ГОСУДАРСТВА И ДИАЛЕКТИКА ЕГО РАЗВИТИЯ.............………….…...…110
Ескеева М.Қ.
КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК В ИСТОРИЧЕСКОЙ КЛАССИФИКАЦИИ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ …...................................…..131
Жумадил А.К., Ужкенов Е.М., Жумадил М.Т.
СТЕПНАЯ ЭЛИТА: О САКРАЛЬНОМ ПРОИСХОЖДЕНИИ ПРАВЯЩИХ ПЛЕМЕН, ДИНАСТИЙ И ПРАВИТЕЛЕЙ.…………………………..……..…...142
Жугенбаева Г.С.
ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ О БОРЬБЕ ЗА НАЦИОНАЛЬНУЮ ИДЕНТИЧНОСТЬ КАЗАХСКОГО НАРОДА.……..……..........................…….....156
Джунисбаев А., Алдажуманов К., Шилдебай С.
КАВАЛЕРИЙСКИЕ СОЕДИНЕНИЯ КАЗАХСТАНА В ГОДЫ ВОЙНЫ (1941-45): по материалам 81-й, 96-й и 105-й кавалерийских дивизий ………………………………..................…..168
Иембекова М.О.
СОВРЕМЕННЫЙ УРОВЕНЬ РАЗВИТИЯ И ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И КЫРГЫЗСТАНОМ…………………………………......………………..………………..…...191
Ильясова З.С.
АКАДЕМИК Б.Е.КУМЕКОВ И ЕГО ВКЛАД В ОТЕЧЕСТВЕННОЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ..................................206
Исенов О.И.
ГОЛОД 30-Х ГОДОВ В КАЗАХСТАНЕ: ОТКОЧЕВКА КАЗАХОВИЗ СТРАНЫ...218
Кабдушев Б., Шилдебай С.
ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ПРАВИТЕЛЬСТВА Н. НУРМАКОВ И ПРОБЛЕМЫ ВОССТАНОВЛЕНИЯ СКОТОВОДЧЕСКОГО ХОЗЯЙСТВА..................................…………….........................…..231
Кабыл А.А.
ОСОБЕННОСТИ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ КОНЦА XVIII- НАЧАЛА XX ВЕКОВ В КАЗАХСТАНЕ……………………….....................................………..........…………...……248
Каипбаева А.Т.
МАХАМБЕТ УТЕМИСОВ – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИЧНОСТЬ, БОРЕЦ ЗА НАЦИОНАЛЬНОЕ ОСВОБОЖДЕНИЕ..260

Кали А.Н.
ВКЛАД КАЗАХСТАНЦЕВ В ДОСТИЖЕНИЕ ПОБЕДЫ ПОД ДЕВИЗОМ «ВСЕ ДЛЯ ФРОНТА, ВСЕ ДЛЯ ПОБЕДЫ!» (На примере Жамбылской области)……274
Кали А.Н.
УРОВЕНЬ ГРАМОТНОСТИ И ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ (1945-1955 гг.)....287
Козыбаева М.М.
КАЗАХСКИЕ ОТКОЧЕВНИКИ НА ТЕРРИТОРИИ ЗАПАДНОЙ СИБИРИ В ПЕРИОД ГОЛОДА НАЧАЛА 30-Х ГГ. ХХ В.……304
Конкабаева Н.Н.
ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ СРЕДНЕВЕКОВОМУ МАНУСКРИПТУ АТ-ТУХФА ……313
Маргулан Д.А., Маргулан А.С.
РОЛЬ ОЛЖАБАЙ БАТЫРА В СОХРАНЕНИИ КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В XVIII В.……324
Мухатова О.Х.
МЫСЛИ ДЕЯТЕЛЯ АЛАШ ОБ ОБРАЗОВАНИИ……334
Нагимов Ш.Н., Бердыгужин Л.Б., Жумабаева Э. Молдашева С.К.
СЛАВНЫЙ ПУТЬ ПЕДАГОГОВ АТЫРАУСКОГО КРАЯ: ШКОЛ: ОТ ЛИКБЕЗА ДО СРЕДНИХ ШКОЛ……345
Оспанов Н.М.
ИСТОРИОГРАФИЯ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ КОЧЕВНИКОВ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ С ДРЕВНИМИ И СРЕДНЕВЕКОВЫМИ КОРЕЙСКИМИ ГОСУДАРСТВАМИ……358
Рамазанова Ф.С., Какенова З.К.
К ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНО-ЯЗЫКОВОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В СОВЕТСКОМ КАЗАХСТАНЕ: БОРЬБА ЗА ЛАТИНСКИЙ АЛФАВИТ……368
Рустемов С.К., Оразов Р.Е.
МУСУЛЬМАНСКОЕ ДВИЖЕНИЕ И КАЗАХИ……385
Садвокасова З.Т.
ПРАВОСЛАВНАЯ ПРОПОВЕДЬ СРЕДИ КАЗАХОВ (XIX - начало XX веков)……399
Сатанов А.Б.
ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ДИСТАНЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ: ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ……411
Серубаева А.Т.
ПРОБЛЕМЫ ЭТНИКО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ВОСТОЧНОГО ТУРКЕСТАНА В ИССЛЕДОВАНИЯХ Ш. УАЛИХАНОВА……431
Стамшалов Е.И.
АРАЛТЮБИНСКОЕ ВОССТАНИЕ: УРОКИ И ИСТОРИЯ……443
Тусупов А.Р.
ПОЛИТИЧЕСКАЯ АНТРОПОЛОГИЯ И СПЕЦИФИКА КОЧЕВОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ДРЕВНИХ ТЮРОК……458
Ужкенов Е.М., Шотанова Ғ.А.
ИСТОРИЯ САРАЙЧИКА И АКТОБЕ В ЗЕРКАЛЕ РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ДОРЕВОЛЮЦИОННОГО ПЕРИОДА……472
Шакенов С.Т., Ергабылов А.Е.
КРАТКИЙ ОБЗОР ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ ЭПОХИ БРОНЗЫ В КАЛБА-НАРЫМСКОМ РЕГИОНЕ……484
Шотанова Г.А., Ужкенов Е.М., Джумагалиева К.В.
ОБРАЗ ДЖАНГИР ХАНА В ПОЛИТИКЕ УПРАВЛЕНИЯ СТЕПЬЮ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ……495
Шилдебай С., Кабдушев Б., Жуматов Д.
СОВЕТСКИЙ КАЗАХСТАН: ИЗ ИСТОРИИ ВВЕДЕНИЯ ДЕЛОПРОИЗВОДСТВА НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ……507

CONTENTS

Abdukadyrov N.M., Akynova A.P.
INSTITUTE OF BATYRS IN KAZAKH SOCIETY AND FUNCTIONS OF THE JANISSARIES MILITARY SYSTEM IN THE OTTOMAN EMPIRE (XV-XVIII centuries)……………..…...5
Aldazhumanov K., Shildebay S², Assanova S.
FROM THE HISTORY OF KAZAKHSTAN IN WARTIME (1941-1945)………………….............................……….…17
Ahmet A.K., Shotanova G.A., Kozybakova F.A.
ETHNOGRAPH-ALYM SALYK BABAZHANOV...……………………………..…..…32
Absadyk A.A.
KEIKI MERGEN: FOLK TRADITIONS AND WRITTEN SOURCES...……......44
Absadyk A.A., Issenov O.I.
KEIKI BATYR: BLOODY EVENT ON ZHYLANSHYK- ZHALAULY.............………………......………………....……...57
Apendiyev T.A
DEMOGRAPHIC PROCESSES IN QUANTITATIVE TERMS OF THE RURAL POPULATION IN KAZAKHSTAN IN 1945-1955.……………………...….…….69
Baidaly R.Zh.
KAZAKH REFUGEES IN THE REPUBLICS OF CENTRAL ASIA DURING THE HUNGER OF THE 1930S............…78
Batyrkhan B.Sh., Zhuzbayeva U.D.
HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE ISLANDS OF THE MEDITERRANEAN SEA AND THE ATLANTIC OCEAN IN THE SOURCE «TAQWIM AL-BULDAN»...91
Bissembayeva L.A.
THE ZHETSU KAZAKHS IN THE CONTEXT OF A COMMODITY AND MONEY RELATIONSHIP (SECOND HALFOF19TH CENTURY -EARLY 20TH CENTURY)…………………....…...…..…100
Borbassov S.M.
THE PARADIGM OF AN INDEPENDENT STATE AND THE DIALECTICS OF ITSDEVELOPMENT............………110
Yeskeyeva M.K.
KAZAKH LANGUAGE IN THE HISTORICAL CLASSIFICATION OF THE TURKIC LANGUAGES.................…...131
Zhumadil A.K., Uzhkenov E.M., Zhumadil M.T.
THE STEPPE ELITE: ON THE TITULAR ORIGIN OF RULING TRIBES, DINASTIES AND RULERS……………....142
Zhugenbayeva G.
HISTORICAL SOURCES ON THE STRUGGLE FOR THE NATIONAL IDENTITY OF THE KAZAKH PEOPLE……...……..……....156
Junisbayev A., Aldazhumanov K., Shildebay S.
CAVALRY UNITS OF KAZAKHSTAN DURING THE WAR (1941-1945): based on materials of the 81st, 96th and 105th cavalry divisions…………………………….................................…...168
Iyembekova M.O.
CURRENT LEVEL OF THE DEVELOPMENT AND PROBLEMS OF RELATIONS BETWEEN KAZAKHSTAN AND KYRGYZSTAN ....………………………………………........………..........…...…..…191
Ilyassova Z.S.
ACADEMICIAN B. KUMEKOV AND HIS CONTRIBUTION TO DOMESTIC RESOURCE STUDIES.........................206
Issenov O.I.
FAMINE OF THE 1930s IN KAZAKHSTAN: THE MIGRATION OF KAZAKH FROM THE COUNTRY.....................218
Kabdushev B., Shildebay S.
CHAIRMAN OF THE GOVERNMENT N. NURMAKOV AND THE PROBLEMS OF RESTORING THE LIVESTOCK FARMING...............................………………...….…...231
Kabyl A.A.
FEATURES OF THE THEORY AND PRACTICE OF TEACHING THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT OF THELATE 18th – EARLY 20th CENTURIES IN KAZAKHSTAN………………......………………....…248
Kaipbaeva A.T.
MAKHAMBET UTEMISSOV – A HISTORICAL FIGURE, NATIONAL LIBERATION FIGHTER................................260
Kali A.N.
CONTRIBUTION OF KAZAKHSTANIS TO ACHIEVING VICTORY UNDER THE MOTTO «EVERYTHING FOR THE FRONT, EVERYTHING FOR VICTORY!» (ON THE EXAMPLE OF ZHAMBYL REGION)……...............…274
Kali A.N.
THE LEVEL OF LITERACY AND EDUCATION IN KAZAKHSTAN IN THE POST-WAR YEARS (1945-1955)..........287

Kozybayeva M.M.
KAZAKH MIGRANTS IN THE TERRITORY OF WESTERN SIBERIA IN THE PERIOD OF EARLY 1930-ies FAMINE……….........................….........…………………....................………………....................……….304
Konkabayeva N.N.
АЛАШ АРДАҚТЫСЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ ТУРАСЫНДАҒЫ ОЙЛАРЫ..…..313
Margulan D.A., Margulan A.S.
OLZHABAI BATYR'S ROLE IN CONSERVATION KAZAKH STATEHOOD IN THE XVIII C..……......……........…..324
Mukhatova O.Kh.
THOUGHTS OF THE ALASH LEADER ABOUT EDUCATION ……………………….................................…....…334
NagimovSh.N., Berdyguzhin L.B., Zhumabayeva E., Moldasheva S.K.
THE GLORIOUS PATH OF THE TEACHERS OF THE ATYRAU REGION:FROM LITERACY CLASSES TO SECONDARY SCHOOLS ………..345
Ospanov N.
HISTORIOGRAPHY OF THE RELATIONSHIPS BETWEEN THE NOMADS OF THE GREAT STEPPE WITH THE ANCIENT AND MEDIEVAL KOREAN STATES …………………………………......................................358
Ramazanova F.S., Kakenova Z.K.
ON THE HISTORY OF NATIONAL-LANGUAGE CONSTRUCTION IN SOVIET KAZAKHSTAN: FIGHT FOR THE LATIN ALPHABET…………………………...........…...…..…368
Rustemov S.K., Orazov R.E.
THE MUSLIM MOVEMENT AND THE KAZAKHS..........…..................................…..........……………………....…..385
Sadvokassova Z.T.
ORTHODOX PREACHING AMONG KAZAKHS (second half of the XIX-early XX centuries)........................………...399
Satanov A.B.
HISTORY OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF DISTANCE EDUCATION: PHENOMENOLOGICAL RESEARCH………………………..................…………………….............................…..…..411
SerubayevaA.T.
ISSUES OF ETHNIC AND POLITICAL HISTORY OF EAST TURKESTAN IN THE RESEARCH BY SH. UALIKHANOV……………….………...431
Stamshalov E.I.
ARALTYUBES REBELLION: HISTORY AND LESSONS..................………………………….................…...……….443
Tussupov A.R.
POLITICAL ANTHROPOLOGY AND SPECIFICITY OF THE NOMADIC STATEHOOD OF THE ANCIENT TURKS……………………………………............……….....…458
Uzhkenov E.M., Shotanova G.A.
HISTORY OF SARAYCHIK AND AKTOBE IN THE MIRROR OF RUSSIAN HISTORIOGRAPHY OF THE PRE-REVOLUTIONARYPERIOD……………………...................................…..…472
Shakenov S.T., YergabylovA.E.
BRIEF OVERVIEW OF THE HISTORY OF STUDYING BRONZE AGE MONUMENTS IN THE KALBA-NARYM REGION.………...……………………….............………………………...……...…....484
Shotanova G.A., Uzhkenov E.M., Dzhumagalieva K.V.
THE IMAGE OF JANGIR KHAN IN GOVERNANCE POLICY TOWARDS THE STEPPE IN DOMESTIC AND FOREIGN HISTORIOGRAPHY…………………........………..…..495
Shildebay S., Kabdushev B., Zhumatov D.
SOVIET KAZAKHSTAN: FROM THE HISTORY OF THE INTRODUCTION OFFICE WORK IN KAZAKH LANGUAGE………………...………...……507

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми журналы 2020. 4(24)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Зикирбаева В.С.

Жарияланған күні: 15.12.2020.
Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 26,6.

Құрылтайшысы және баспагері:
Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМКТел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.
Журнал сайты: https://edu.e-history.kz

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй